

Selçuk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi

Denetim No.

12436

Tasnif No.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

İBN HALDUN SOSYOLOJİSİ (*)

Yazan : Satı el-HUSRİ (**)
Çev. Dr. Mehmet BAYYİĞİT (***)

Satı el-HUSRİ (2)

Doğu'da "Mukaddime", Batı'da "Prolégomènes" adıyla tanınan İbn Haldun'un meşhur eseri, birçok müsteşrikler ve tarihçiler tarafından incelendi. Halbuki, bilhassa sosyologlar tarafından incelenmiş olması gerekliyordu. Çünkü o, aslında, kendi türünün bütün eserlerini fevkalâde bir farkla geride bırakan - ondördüncü yüzyılda yazılmış - bir sosyoloji kitabıdır.

Bu eserin dâhi yazarı, sosyolojinin kurucusu olarak -veya daha iyi bir ifadeyle, sosyolojinin ilk yazarı olmak sıfatıyla - genellikle insan düşüncesi tarihinde ve özellikle sosyoloji tarihinde çok seçkin, şerefli bir yere sahiptir.

İbn Haldun'un Mukaddime'si bazı yazarlarca bir tür ansiklopedi, bazılarınca bir tarihî eleştiri denemesi, bazılarınca bir tarih felsefesi veya bir medeniyet tarihi ve nihayet bazılarınca da bir sosyal felsefe olarak değerlendirilmiştir.

Gerçekten, Mukaddime'de ele alınmış ve incelenmiş konuların sınırsız çeşitliliği içinde, sırasıyla bu adlandırmaların her birini doğrulayacak şeyler bulunabilir. Fakat, bunları vücuda getiren ve istikamet veren genel espriyi gözden kaçırmaksızın, hepsi birlikte ele alındığı zaman, tarihe sosyolojik bir Giriş'i meydana getirdiği anlaşılır.

İbn Haldun'un, Mukaddime'yi, yedi büyük cilt halinde yazdığı Genel Tarih'in "ilk kitabı" olarak takdim ettiği gerçektir. Onun, tarihin olayları üzerinde felsefe yaparak ve tarihî eleştiri metodunu araştırarak onları o

(*) Actes du XVe Congrès International de Sociologie, Vol. II, Communications, İst. 1952, p. 285 - 291.

(**) Satı el-Husri ya da Satı Bey; (San'a, Yemen 1880/Bağdat 1968). Arap eğitimci, siyasetçi ve devlet adamı. Mütareke yıllarına kadar Türk düşünce tarihinde de önemli bir yeri olan Satı el-Husri hakkında geniş bilgi için bkz. H. Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, C. I, Konya 1966, ss. 269 - 292. (Çeviren)

(***) S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

yönde mütalaa etmekten yana olduğu da bir gerçektir. Üstelik o, bunları kendine has, özerk, yeni bir ilim olarak düşündü. İbn Haldun, bu yeni ilmi açık bir ifadeyle ilân etti ve bu ilme özel bir isim koymaktan da geri kalmadı: Ona "İlmu'l-Umran" adını verdi, yani "insan toplumunun ilmi".

Bu konuda çok önemli bir açıklama yapmam gerekiyor: Yazarımızın kurduğu yeni ilme verdiği "Umran" kelimesinin bugünkü anlamı, "medeniyet" kelimesinin anlamına yakındır. Fakat onun asıl anlamı, daha geniş ve daha ihatalı idi: Genel olarak "toplanma, cemiyetleşme" veya "insan gruplaşması"nın anlamına daha yakındı. İbn Haldun, hiç şüphesiz bu kelimeyi bu anlamda kullandı. Bugün "toplanma, bir araya gelme, topluluk" anlamına gelen "ictimâ" kelimesinin eşanlamlısı olarak birçok yerde zikretti. Üstelik, bu kelimeyle ne demek istediğini, şu özlü ifadelerle net olarak tanımlamaya özen gösterdi :

"Umran, müşterek hayattan faydalanmak, geçim vasıtalarına sahip olmak maksadıyla, bir şehirde veya konak yerinde, birlikte ikamet etmek veya birlikte konaklamaktır."

Baron De Slane (*), Mukaddime'nin tercümesinde, geçmiş yüzyıllar boyunca sözkonusu kelimenin anlamının maruz kaldığı değişimi dikkate almadan, bugünkü anlamına göre genellikle "civilisation" (medeniyet) diye tercüme etti. Bu, oldukça üzücü sonucu olan yanlışlıktı. Bu yanlışlık, Mukaddime'nin asıl yüzünün görülmesini engelledi ve uzun yıllar sosyologların dikkatini ondan çevirmesine sebep oldu.

Diğer yandan, De Slane'ın bizzat kendisi, "civilisation" kelimesinden vazgeçmek zorunda olduğunu birçok defa görerek, İbn Haldun'un ifadesini "sociabilité" (toplumculuk, kabiliyet-i hadariyet), "société" (toplum, cemiyet), "société humaine" (insan toplumu) gibi kelimelerle tercüme etmeye dikkat etmiştir. (Bkz. C. I, s. 71 - 84 ve C. II, s. 140).

(*) Mukaddime'nin çok sayıda baskısı ve birçok dile de tercümesi yapılmıştır. İlkönce, Şeyhülislâm Pirizâde Sahib Efendi (1857'de 1. ve 2. ciltler) ve Ahmed Cevdet Paşa (1860'da 3. cilt) tarafından Türkçeye, daha sonra, Baron de Slane (Les Prolégomènes d'İbn Khaldoun, Paris 1868, 3 cilt) tarafından da Fransızcaya tercüme edilmiş, bunları İngilizce, Farsça, Portekizce, Urduca... gibi diğer tercüme türleri takip etmiştir. Bunların içinde De Slane'in tercümesi; gerek Batı dillerinde yapılan ilk tercüme olması ve gerekse İbn Haldun'un bilhassa bu tercüme vasıtasıyla Batı dünyasında, hatta bizde de, tanınmasına ve yankı bulmasına hizmet etmesi açısından önemlidir. Z. Fahri Fındıkoğlu (İctimaiyat Üçüncü Kitap Metodoloji Nazariyeleri, İst. 1950, s. 81) bu konuda şöyle der: "...Türklerin Mukaddime'nin değerine, İbn Haldun'a ait Fransızca terceme ve yazılar kanalı ile vakıf olduklarını söylemek zorundayız.", "Felsefe ve Sosyoloji dilimiz, muhtelif sebeplerle daha ziyade Fransızcanın tesiri altında geliştiğinden De Slane tercemesi ve diğer neşriyat, bizi İbn Haldun ile sempatische etmekte mühim bir hizmet ifa etmiştir..." (Çeviren)

De Slane'ın tercümesinin birinci kitabının başlığını okuyalım: "İnsan toplumu hakkında, insan toplumunda ortaya çıkan olaylar, göçebe hayatı, yerleşik hayat, hâkimiyet, kazanma, geçimini sağlama vasıtaları, ilim ve sanatlar. Bu sonuçlara götüren sebeplerin bilgisi." (C. I, s. 71).

De Slane'ın burada "insan toplumu" diye tercüme ettiği arapça kelime, İbn Haldun'un kurduğu ve düzenlediği yeni ilmin konusunu adlandırmak için kullandığı kelimenin aynısıdır: "Umran".

İbn Haldun'un bize bahsettiği yeni ilim, "insan toplumunun ilmi"dir, bu ilim bir kelime ile "sosyoloji"dir. İşte Mukaddime, büyük düşünürümüzün 575 (*) yıl önce düzenleyip geliştirdiği bu sosyolojinin prensiplerinin açıklanmasından ibarettir.

II

Mukaddime'nin derinlemesine incelenmesi, bizi şu apaçık gerçeği kabule götürüyor :

İbn Haldun, "insan toplumu"nu özel bir ilmin konusu yapma hususunda hayırlı ve verimli bir düşünceye açıkça sahipti. O, genel bilgilerinin, gözlemlerinin ve şahsî tecrübelerinin elverdiği oranda bu düşüncenin gelişmesini daha ileri götürmek istedi.

İnsanın sosyal hayatını, farklı tezahürleri arasında, akıp giden olaylarıyla, bunlardan doğan kurumlarıyla, olayların sebeplerini ve kurumların kaynaklarını araştırarak incelemek... Mukaddime'sini yazarken, tasarladığı yeni ilmi kurmak için kendisini zorunlu hissettiği gayreti, işte bundan ibaret olmuştur.

İbn Haldun, sosyal hayatın tezahürlerinin büyük değişkenliğini iyi yakaladı ve yeni ilmin alanının enginliğini iyi ölçtü. İbn Haldun'un incelediği sosyal vâkıaların alanı, genellikle sosyolojinin kurucusu sayılan Auguste Comte'un dörtbüçuk yüzyıl sonra inceleyeceği alandan daha geniştir demek, mübâlağalı olmayacak.

Mukaddime'nin bölümlerine bir göz atmak, bu konuda ikna olmak için yeterlidir :

İbn Haldun, eserini belli başlı altı bölüme ayırmıştır :

Birinci bölüm, genel olarak insan toplumunu inceler; yani, bir genel sosyoloji denemesidir.

İkinci bölüm, göçebe hayatının sosyolojisini teşkil eder.

Üçüncü bölüm, devletlerin hazineleri konusunda çok dikkat çekici görüşleri ihtiva eden bir siyaset sosyolojisi denemesini oluşturur.

(*) Bugün 613 yılı, (Çev.)

Dördüncü bölüm, şehirleri ele alır ve bir yerleşik hayat sosyolojisini meydana getirir.

Beşinci bölüm, yeterince ayrıntılı bir iktisat sosyolojisidir.

Altıncı bölüme gelince, ilimleri ve öğretimi ele alır ve ahlâk sosyolojisi alanına giren pek çok görüşü ihtiva eder.

Bu bölümlerin her birinin ayrıldığı sayısız alt bölümlerde İbn Haldun, normatif hedeflere sürüklenmeden, dâima bir objektiflik kaygısıyla, bir yılın sosyal vâkiayı inceler ve açıklar. O, bu sosyal vâkiaların sebeplerini ve birarada yaşama ve veraset kanunlarını, çok belirgin bir determinizm anlayışıyla keşfetmeye çalışır. Genellikle "olayların tabiatından", özellikle de "sosyal olayların tabiatından" durmadan bahseder. Sosyal olayların çoğunu, "olayların tabii düzen ve gücü"ne dayanarak izah eder.

III

İbn Haldun'un, Mukaddime'sini, uzun ve fırtınalı bir politika hayatından sonra, meobur bırakıldığı bir çekilme döneminde, inzivada yazdığı mâlumdur. Fakat, dört yıl süren bu inzivadan sonra, toplumsal hayata döndü ve aşağı yukarı bir çeyrek yüzyıl daha yaşadı. Hayatının bu son kısmında, eserine zaman zaman yeni paragraflar, hatta yeni bölümler eklemekten geri kalmadı. Bu durum, eserin bütünlüğünü ağırlaştırmak ve bazı bölümleri gereğinden çok ayrıntılarla tıkamak sonucunu doğurdu. Bu bilhassa Mukaddime'nin, birçok bölümleri ansiklopedi veya bibliyografya maddeleri şeklinde görülen, altıncı bölümünde göze çarpar. Fakat, dikkat çeken şudur ki, ayrıntılarla doldurulmuş bu bölümlerde bile, çok ilginç sosyolojik düşünce ve gözlemleri bulmak mümkündür.

Bu konuda çok anlamlı bir örnek kaydedeceğim :

İbn Haldun, eserinin altıncı bölümünde sayfaların çoğunu Fıkıh ve Kelâm'a ayırdı. Bu konuda, müslümanları bölen mezhep ve fırkaların tarihini ana hatlarıyla çizdi. Bu mezhep ve fırkaların her birinin prensiplerini sergileyen ve açıklayan en önemli eserleri sayıyor ve nihayet bu mezheplerin coğrafi dağılımı üzerine genel birkaç temel bilgi veriyor. İmam Malik'in mezhebinin Mağrib'de yayılmasına mukabil Irak'ta benimsenmediğini gördüğü zaman, bu durumun sebeplerini araştırmaya koyuluyor ve bunları büyük bir açıklıkla tasvir ediyor :

İbn Haldun, her şeyden önce İmam Malik'in Hicaz'lı olduğunu, Medine'de yaşadığını ve mezhebini burada hazırlayıp öğrettiğini belirtiyor. Bu durum, bu şehrin Malikîliğin ocağı haline gelmesine sebep oluyor.

Diğer yandan, Haccın etkilerini ortaya çıkartıyor: Her yıl, Mağrib'de oturan bir yılın insan - ki içlerinde çok sayıda fakih ve öğrenci vardır -

kutsal hac görevini ifa etmek üzere Mekke'ye hareket ediyorlardı. Yolda, Medine'den geçiyor, orada Mâlik'in mezhebini tanıma fırsatı buluyorlardı. Böylece ondan etkileniyorlar, yolculuklarını daha ötelere uzatmayarak, İslâm dünyasının öteki bölgelerinde ortaya çıkan mezheplerden hemen hemen tamamıyla habersiz kalıyorlardı.

İşte Mağrib'in Mâliki oluşunun sebebi.

Fakat, yazarımız bu ilk açıklamayla yetinmez, sebepleri araştırmada daha derine iner: Şehirlerin çevresinde bile göçebe hayatın hâkimiyeti bakımından Mağrib'in sosyal yapısının Hicaza çok benzemesine dikkat çeker. Bundan dolayı, bu sosyal yapının icapları gözönünde tutularak geliştirilmiş olan Mâliki mezhebi, Mağrib'inin ihtiyaçlarına, hayatın daha karmaşık olduğu iyice yerleşik ortamlarda hazırlanmış olan mezheplerden, daha iyi cevap veriyordu.

Bu özetlemeden, İbn Haldun'un bu konudaki açıklamalarının coğrafi - sosyolojik üç faktörü öne çıkarttığı görülüyor :

1. Sözkonusu ülkelerin coğrafi konumu.

2. Haccın dinî - sosyal bir kurum olarak etkisi.

3. Ve nihayet, sözü edilen ülkelerin sosyal yapısı... İşte Mağrib'de Mâlikî mezhebinin üstünlüğünü sağlayan faktörler.

Fakat, bu açıklamanın önemini iyi anlamak için, İbn Haldun'un kendisinin de Mâlikî olduğunu hatırlamak gerekir. O, daha sonra Kahire'de bu mezhebi öğretecek ve Mısır'da Mâlikîlerin başkadısı olacaktır. Onun bu mezhebe bağlılığının, bu mezhep hakkında objektif bir zeminde kalmasını ve dinî, semavî şeylere çok yakından bağlı olan bu olayı açıklarken bile, dünyevî ve tabii faktörleri araştırmasını engellemediği görülür.

IV

Şüphesiz, İbn Haldun'un sosyolojisi tam değildir; hatalardan masun da değildir. Fakat, onun sosyolojisinin ondördüncü yüzyılda hazırlanmış olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Yani, Auguste Comte'un Pozitif Felsefe Dersleri'nden 450 yıl önce.

Ayrıca, İbn Haldun'un, kurduğu ve adlandırdığı ilmin araştırma konusu olabilecek bütün problemlerini kucaklayabildiğini ve bitirebildiğini iddia etmediğine dikkat etmek gerekir. İçten hissettiği coşkun memnuniyete ve böylesine önemli ve orijinal bir ilim ortaya koymanın büyük gururuna rağmen, o, eserini bitirirken açıkça "bir ilmin kurucusu o ilmin bütün konularını bitirmiş değildir" diye ifade ediyordu. Doğrusu, ilimler umumiyetle kademe kademe, kendilerini o ilme adayan âlimlerin mirasıyla, mükemmeliyete ulaşabilirler.

Bundan başka, İbn Haldun, Mukaddime'nin önsözünde, eserinin "hatalarını düzeltecek ve boşluklarını dolduracak olan" takipçiler bulacağına ümidini dile getiriyordu. O, tevazu göstermeden, açıkça "eserinin yol açma ve yön gösterme şerefine sahip olacağını" ifade ediyordu.

Fakat, ne yazık ki, İbn Haldun'un bu konudaki ümidi gerçekleşmedi: Ne Doğu, ne de Batı dünyasında, eserine lâyük halefleri olmadı.

Arap dünyası, bir fikrî çöküş ve siyasî parçalanma dönemine girmişti ve bu büyük, dâhi düşünüre lâyük, büyük bir orijinallığı ve geniş bir zenginliği olan eserini tamamlamaya muktedir halefleri, artık yetiştiremiyordu.

Avrupa dünyasına gelince, Rönesansın eşiğine gelmişti. Daha önce, yüzyıllardan beri, çok sayıda arapça kitabı tercüme ederek, doğu dünyasının fikrî hazinelerini kullanmıştı. Bu dünyaya nazaran maddî ve manevî bakımdan kendine yeterli bir yola girmiş bulunuyordu. O, artık, Doğu'da, bilhassa fikrî sahada, olup bitenlerle ilgilenmiyordu.

Bundan dolayı, İbn Haldun'un eseri, ondokuzuncu yüzyıla kadar Avrupalılar için tamamen meçhul kaldı. Sosyoloji ilmi, İbn Haldun'un Mukaddime'sinde çizilen plânlardan ve hazırlanan prensiplerden bağımsız olarak yeniden kuruldu.

Hiç şüphesiz bu, sosyolojinin gelişmesi açısından büyük bir kayıp olmuştur. Eğer onsekizinci yüzyıl Avrupa düşünürleri, bu büyük arap düşünürünün sosyolojik düşünce ve görüşlerini tanımış olsalardı, o zaman hazırlanmaya başlayan sosyal bilimler, doğuşlarından itibaren sağlıklı bir sosyolojik anlayışla hayat bulmuş olsalardı. Böylelikle, ondokuzuncu yüzyıl, sosyolojinin yetkinliğinin taraftarları ile özel sosyal bilimlerin bağımsızlığını savunanlar arasında görülen tartışma ve anlaşmazlıklara tanık olmayacaktı.

Ne olursa olsun, ondördüncü yüzyılda tam bir sosyoloji tasarlayıp kuran büyük arap düşünürünü, bugün yeniden iyice tanımak gerekir. Bu dâhi düşünür, Mukaddime'sinde, Avrupa'da ondokuzuncu yüzyılda bile aşlamayan hatta yetişilemeyen determinizm anlayışı ve bir objektiflik kaygısıyla, düşüncesinin genişliğini göstermişti.

Bu, artık, hiçbir sosyoloji eserinin görmezlikten gelemeyeceği tarihî bir gerçektir.

Bu konuda, Prof. Gaston Bouthoul'a, bu büyük düşünürün sosyal felsefesi üzerine bir broşür yayınlayarak, Mukaddime'nin Fransızca tercümesinin yeniden basımına nezaret ederek ve nihayet, gerek savaşlar konusundaki eserinin sonunda, gerekse sosyoloji kitabında, Mukaddime'nin metinlerinden iktibas ederek, İbn Haldun'un hatırasına saygı göster-

ren hizmetleri için, minnet duymanın gereğine inanıyorum. Fakat, bu açıdan hakettiği saygıları kendisine sunmakla birlikte, bu Milletlerarası Kongrenin yüksek kürsüsünden "İbn Haldun, Sosyal Felsefesi" başlıklı çalışmasında tesbit ettiğim, bazı iddiaları üzerinde, birtakım eleştirici açıklamalar yöneltmekte de sakınca görmüyorum.

Bu çalışmanın bölümlerinden birinde şunları okuyoruz :

"İbn Haldun, eski tarihi çok az tanıyordu. Düşüncesi, bazen halk efsanelerinin saflığıyla birleşiyordu. O, Roma âbidelerinin inşasını devlere mâletmeye kadar ileri gider." (s. 18).

Oysa, bu iddianın birinci kısmı gerçeğe uygun fakat, ikinci kısmı tamâmen yanlıştır. İbn Haldun asla Roma âbidelerinin inşasını devlete isnad etmedi.

Gerçi o, Mukaddime'nin dördüncü bölümünde, bu konuda, halk arasında dolaşan efsaneleri zikretti. Fakat, yanlışlığını göstermek ve bunlarla savaşmak için. Bu efsaneleri, "saçma masallar", "hikâyecilerin anlatıklarına dayalı bâtil itikatlar", "mantığın ürettiği hiçbir delile, eşyanın tabiatından çıkarılmış hiçbir mesnede dayanmayan fantastik görüşler" olarak niteledi.

(Bkz. De Slaen'in tercümesi, s. 244 - 362).

İbn Haldun, bu masal ve efsaneleri anlatırken, onların psikolojik kaynaklarını araştırmaktan ve yanlışlığını göstermekten geri kalmadı. Hatta o, Romalıların su kemerleri ve Mısır'ın piramidleri kadar şaşırtıcı olan dev âbidelerin inşasına imkân veren vasıtaların sayımını bile yapar :

İbn Haldun, sözkonusu âbidelerin inşa edilmiş olabildiğini ısrarla söyler :

1. Çünkü, insan gücünü arttıran kaldıraç ve âletlerin kullanımına başvurulmuştu.

2. Çünkü, bu tür inşaatlara girişen devletlerin gücü, çok büyük sayıda işçileri toplamaya ve çalıştırmaya müsaitti.

3. Nihayet, inşaat çalışmaları, çok zaman, pek çok hükümdarın ardarda gelen hükümdarlıklarını içine alan çok uzun bir zaman boyunca devam etmiştir.

(Bkz. Les Prolégomènes: I. Cilt, s. 359-360-362; II. Cilt, s. 241-245-361-376).

Fakat, bu âbidelerin olağanüstü büyüklüğüyle çarpılan ve bütün bu faktörlerle mezkur vasıtaların cahili olan halk muhayyilesi, bu âbidelerin

koskocaman boylu devlerce veya harika bir kuvvet tarafından inşa edilmiş olduklarına inandı demektedir.

İbn Haldun, bize bütün bu ayrıntıları sunar ve geçmiş çağların insanların beden gücü ve boy bakımından çağdaşlarınıninkinden farklı olmadığını bizi inandırır. Ve hatta, bu konuda görüşünü desteklemek için bir dizi delili bize sunmaktan geri kalmaz.

Özet olarak, Mukaddime'deki hiçbir kelimenin, hiçbir cümlenin adı geçen eserde İbn Haldun'a yöneltilen ciddi suçlamayı haklı göstermediğini iddia edebiliriz. Öyle anlaşılıyor ki, Prof. Bouthoul, efsane nakillerini ve sözkonusu önyargıları okurken, bölümü sonuna kadar okuma zahmetine katlanmamıştır. Bundan dolayı, o, nakilleri takip eden yorumları ve redleri farkedememiştir. Böylece o, Mukaddime yazarına karşı böylesine ciddi ve böylesine haksız bir suçlama yöneltilme hakkını kendinde gördü.

Bu izahtan sonra, aynı eser hakkında ikinci bir tesbitte bulunmayı görev addediyorum :

Prof. Bouthoul, İbn Haldun'u kadercilikle itham ediyor: Adı geçen eserinin dokuz yerinde onun kaderci zihniyetinden bahsediyor.

Halbuki, Mukaddime tarafsız bir gözle incelenirse görülür ki, yazar asla "Bu, yazılmış olduğu (takdir edilmiş) için vuku bulur." demez. Fakat her zaman şunu der: "Bu, olayların tabii akışı ve gücüne bağlı olarak vuku bulur." Ben, bu zihni ve felsefi tutumun kadercilik olarak nitelendirilmesinin tamamen haksızlık olduğuna inanıyorum. Bu konuda İbn Haldun'un tutumu tamamiyle Hypolite Taine veya Emile Durkheim'in tutumuna benzemektedir. Bu, kaderci bir tutum değil, determinist bir tutumdur.

İstenirse bu determinizmin "katı" olduğu söylenebilir, ama, onu, kimse'nin kadercilik olarak değerlendirmeye hakkı yoktur.

Tebliğimi bitirirken, Sosyolojinin kurucusu payesi verilmeye alışılmış olan Auguste Comte'un bir görüşünü hatırlatmak istiyorum :

Bilindiği gibi, bu büyük filozof, Pozitif Felsefe Dersleri'nde, ilimlerin genel sıralamasını yaparken, ve Sosyolojiyi bu ilimlerin son sırasına koyarken, Sosyolojinin 19. yüzyıldan önce doğamayacağını, çünkü bu sıralamada kendisinden önce gelen Biyolojinin henüz kurulmamış olduğunu iddia ediyordu.

İnanıyorum ki, eğer Auguste Comte, kendisinin büyük ve eski selefinin Mukaddime'sini tanıma şansına sahip olsaydı, böyle bir tezi savunmayı bırakırdı. İbn Haldun'un Mukaddime'sini, sadece Biyolojinin değil henüz Fizik'in bile teşekkülünden önce, 14. yüzyılda yazabilmiş olması, Auguste Comte'un bu konuda öne sürdüğü teoriyi yıkmaya tek başına yeterlidir.

